

«ТЕМНІ МІСЦЯ» В «СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ». 12

У статті розглядаються три «темні місця» «Слова» («А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети», «Сыпахуть ми тѣшими тулы поганыхъ тльковинъ великый женчогъ на лоно», «Стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями»). Слово *кѣмети* автор статті вважає запозиченням з латинської через посередництво мови кельтів-рутенів. Обґрунтовується положення, що *поганые тльковины* «Слова» — це чернігівські ковуї. Спростовується прочитання Е. Кінаном *салтани* як *с алтани*.

Ключові слова: походження слова, запозичення, значення слова, переклад, семантичний розвиток, чернігівські ковуї, прочитання.

«А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети». У наведеній фразі привертає увагу слово *кѣмети*, яке перші видавці «Слова о полку Ігоревім» (далі — «Слова») прочитали *кѣ мети* і словосполучення *свѣдоми кѣ мети* переклали «у ціль стріляти знаючі». Так само читає і перекладає згадане словосполучення Я. О. Пожарський: «вправні (рос. искусны) в ціль стріляти». З таким прочитанням і перекладом неясного місця спочатку був згоден і М. М. Карамзін (а може, саме він підказав першим видавцям «Слова» таке прочитання і переклад), оскільки в першому виданні «Истории государства Российского» він пише: «Всеволод зображує своїх мужніх витязів: “вони вправні (рос. метки) в стрілянні, під звуком труб сповиті, кінцем списа вигодувані”¹. Проте вже в другому виданні «Истории государства Российского» видатний історик уперше дає правильне прочитання (як одне слово) розглядуваного неясного місця в «Слові»: «А мои Куряни свѣдоми кѣмети» і пояснює, що кметями називалися слуги і дружина². Таке прочитання неясного місця (як одне слово: *кѣмети*) було прийняте всіма без винятку дослідниками, хоча щодо значення цього слова і щодо його походження між дослідниками немає єдності. Для слова *кѣмети* (*кѣметь*) встановлювалися такі значення (подаємо їх у хронологічному порядку): «слуги і дружина» (М. М. Карамзін), «верхники» (М. Ф. Грамматін, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, О. Ф. Вельтман, О. О. Партицький, Є. В. Барсов), «надійні люди» (М. О. Максимович — 1837), «воїни» (М. С. Тихонравов, Я. Малашев, В. О. Яковлев, В. М. Перетц, М. К. Грунський, І. О. Новиков, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, В. Ф. Ржига та С. К. Шамбінаго — 1961, В. І. Стеллецький, І. Огієнко, О. В. Творогов, О. К. Югов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець, Л. О. Дмитрієв), «слуги-спод-

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского.— СПб., 1816.— Т. 3.— С. 214.

² Карамзин Н. М. История государства Российского.— 2-е изд., испр.— СПб., 1818.— Т. 3.— С. 164. Примеч. 263.

вижники» (П. П. В'яземський, Д. Мордовцев³), «молодці (рос. удалцы)» (О. О. Потебня), «витязі» (Д. І. Прозоровський, І. І. Срезневський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, П. Я. Черних⁴, Р. О. Якобсон), «товариші-кмети» (А. В. Лонгінов), «кращі, досвідчені, відбірні воїни» (Д. С. Лихачов, В. Л. Виноградова, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін), «дружина» (І. П. Єрьомін), «професійні воїни» (Ф. Я. Прийма⁵), «воїни-ополченці із селян» (І. З. Баскевич⁶, Н. П. Дейниченко⁷).

Як і більшість дослідників, ми теж вважаємо, що слово *кмети* у «Слові» означає «воїни». Маються на увазі, звичайно, професійні воїни (як кінні, так і піші), а не воїни-ополченці, які бралися за зброю лише в разі потреби. Таке значення слова *кметь* підтверджується й іншими давньоруськими текстами XII ст., зокрема «Повістю временних літ» (пам'ятка початку XII ст., список 1377 р.) і «Девгенієвим діянням» (пам'ятка XII ст., список XVIII ст.): «Они же (сли из нѣмецъ) видѣвше бещисленое множество, злато, и сребро, и поволоки, и рѣша: “Се ни въ что же есть, се бо лежить мертво. Сего суть кметье луче. Мужи бо ся доищють и болше сего”» (1075 р.)⁸, «Амирь царь нашъ внѣ града пребываетъ... и подъ тѣмъ градомъ многіе шатры у него стоятъ, а въ шатеръ во единъ многія вмѣщаются тысячи сильныхъ и храбрыхъ кметей: единъ на сто напустить»⁹. І. І. Срезневський наводить друс. *кметь* зі значенням «витязь»¹⁰, пор. також рос. ст. *кметь* «земський воїн, ратник»¹¹. Немає достатніх підстав встановлювати для слова *кмети* у «Слові» значення «кращі, досвідчені, відбірні воїни», інакше був би зайвим епітет *свѣдоми* «досвідчені», пор. друс. *свѣдомыи* «відомий, знаний; випробований, досвідчений, надійний; знаменитий, славний»¹². Правда, і щодо значення *свѣдоми* у «Слові» між дослідниками існують значні розбіжності, пор.: «вправні, рос. искусные» (М. Ф. Граматин, Л. Є. Махновець), «надійні, рос. надёжные» (М. О. Максимович — 1837), «відважні, рос. лихие» (Д. М. Дубенський), «тямуці, рос. смышленные» (О. Ф. Вельтман, А. М. Майков), «досвідчені, рос. опытные» (Я. Малашев, Є. В. Барсов, В. О. Яковлев, М. К. Грунський, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961), «судалі» (О. М. Огоновський), «відомі, рос. известные» (О. О. Потебня, Д. І. Прозоровський, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов — ритмічний переклад), «свідомі» (О. О. Партицький), «знаючі, досвідчені, рос. сведущие» (А. В. Лонгінов), «бували, досвідчені, рос. бывалые» (І. О. Новиков, І. П. Єрьомін,

³ Мордовцев Д. Что мне Гекуба, и что я Гекубе? (По поводу «Замечаний на Слово о полку Игореве» князя П. П. Вяземского. СПб., 1875) // Отгеч. зап.— СПб., 1876.— № 7. Июль.— С. 113.

⁴ Черных П. Я. Очерк русской исторической лексикологии : Древнерус. период.— М., 1956.— С. 152.

⁵ Прийма Ф. Я. «А мои ти Куряни свѣдоми кмети...» (Опыт комментария) // Культурное наследие Древней Руси : Истоки. Становление. Традиции.— М., 1976.— С. 59.

⁶ Баскевич И. З. Кто они — курские «кмети»? // Русская речь.— М., 1987.— № 4.— С. 127.

⁷ Дейниченко Н. П. Нове тлумачення слова-поняття «кмети» // Результаты и перспективы исследования «Слова о полку Игореве» (по материалам, появившимся в связи с его 800-летием) : Тез. докл. и сообщ. первой науч. конф. участников семинара по изучению «Слова». — Сумы, 1988.— С. 36.

⁸ Повесть временных лет.— М. ; Ленинград, 1950.— Ч. 1.— С. 131.

⁹ Сперанский М. Девгениево деяние. К истории его текста в старинной русской письменности : Исслед. и тексты.— Пг., 1922 (Сб. Отд-ния рус. яз. и словесности Рос. акад. наук.— Т. 99.— № 7).— С. 150.

¹⁰ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— СПб., 1893.— Т. 1.— Стб. 1390.

¹¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— СПб. ; М., 1881.— Т. 2.— С. 124.

¹² Срезневский И. И. Знач. праця.— СПб., 1903.— Т. 3.— Стб. 675.

О. В. Творогов), «знамениті, славні, рос. знаменитые» (Д. С. Лихачов — пояснювальний переклад), «випробувані, досвідчені, рос. испытанные» (М. К. Гудзій, В. І. Стеллецький, М. О. Мещерський, Л. О. Дмитрієв), «славетні, славні, рос. именитые» (Р. О. Якобсон), «славні» (І. Огієнко), «відомі, знані, рос. ведомы» (О. К. Югов), «загальновідомі, загально визнані, рос. общеизвестные, общепризнанные» (В. Л. Виноградова).

Не зовсім ясным є походження слова *къметь*. «Слово дуже спірне» — пише В. Махек¹³. Це слово наявне майже в усіх слов'янських мовах: укр. *кметь* «селянин, господар; тямуща людина», діал. «багатий, знатний селянин; селянин, який володіє великою ділянкою землі»¹⁴, «силач; герой; хитра людина; наймит»¹⁵, діал. *кмить* «селянин; багатий, знатний селянин; селянин, який володіє великою ділянкою землі»¹⁶, ст. *кметь* «незакріпачений оброчний селянин», рос. ст. *кметь* «хлопець, селянин; земський воїн, ратник», бр. діал. *кмець* «селянин без землі, який має власну хату із садком», друс. *къметь* «витязь», *кметь* «т.с.», п. *кмיעь* «селянин, хлібороб; старійшина», діал. «заможний селянин», стп. *кмיעь* «вищий княжий чиновник; (вільний) селянин», ч. *kmet* «стара людина, старійшина; селянин, підданий», стч. *kmet* «управитель княжого замку; член земського суду, суддя; старійшина; селянин», слц. *kmet'* «мудра стара людина; (іст.) старійшина роду; (заст.) судовий засідатель», вл. заст. *кмјєц* «поважний селянин; керівник, начальник», болг. *кмет* «міський голова; сільський староста», м. *кмет* «голова сільської общини», серб. / хорв. *кмѐт* «член правління міської або сільської общини; сільський староста; безземельний селянин-орендатор (половинщик — у Боснії); оброчний селянин, кріпак; заможний селянин (у Сербії); суддя, судовий засідатель (у Чорногорії)», стсерб. *къметь* «дворянин, васал», слн. *kmèt* «селянин», стсл. *къметь* «сільський старійшина».

Більшість дослідників не сумнівається в праслов'янському походженні цього слова і реконструює псл. *къметь¹⁷, або *къметь¹⁸, або навіть дві праслов'янські форми — *къметь і *къметь¹⁹. Ф. Міклошич реконструює псл. *kmetь²⁰. Для псл. *къметь польські і болгарські дослідники встановлюють таке значення: «вельможа, високий чиновник» → «поважний селянин» → «селянин, хлібороб»²¹; «вельможа, високий чиновник» → «заможний селянин; селянин»²²; «вельможа, вищий чиновник» → «поважний селянин» → «селянин, хлібороб»²³.

¹³ Machek V. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1971.— S. 261.

¹⁴ Желеховський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар : В 2 т.— Л., 1886.— Т. 1.— С. 352.

¹⁵ Бернштейн С. Б. и др. Карпатский диалектологический атлас.— М., 1967.— С. 110.

¹⁶ Желеховський Є., Недільський С. Знач. праця.— С. 352.

¹⁷ Berneker E. Slavisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg., 1924.— Bd 1.— S. 661; Етымалагічны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1989.— Т. 5.— С. 81; Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1958—1965.— Т. 2.— S. 280; Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego.— Warszawa, 2000.— Т. 1.— S. 726; Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 2005.— S. 239; Български етимологичен речник.— София, 1979.— Т. 2.— С. 494; Etymologický slovník jazyka staroslověnského.— Praha, 1997.— Seš. 7.— S. 392.

¹⁸ Snoj M. Slovenski etimološki slovar.— 2-a pregl. in dop. izd.— Ljubljana, 2003.— С. 284.

¹⁹ Этимологический словарь славянских языков / Под ред. О. Н. Трубачева.— М., 1987.— Вып. 13.— С. 196; Bezlaj F. Etimološki slovar slovenskega jezika.— Ljubljana, 1982.— Knj. 2.— S. 47—48.

²⁰ Miklosich F. Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen.— Wien, 1886.— S. 121.

²¹ Sławski F. Op. cit.— S. 280.

²² Boryś W. Op. cit.— S. 239.

²³ Български етимологичен речник.— С. 494.

Розглядуване слово властиве і балтійським мовам: прус. *kumetis* «селянин; малоземельний селянин», лит. *kūmetis* «наймит; (заст.) працівник маєтку, який отримує квартиру, платню, провізію і городець у своє користування», проте в балтійських мовах воно є запозиченням із слов'янської²⁴, точніше, — із польської²⁵. Е. Френкель виводить лит. *kūmetis* з друс. *къметь*, а прус. *kumetis* — зі стп. *къмет'*²⁶. Як зазначає Ф. Славський, виведенню лит. *kūmetis* з друс. *къметь* суперечить значення давньоруського слова²⁷.

Переважна більшість дослідників вважає, що псл. **къметь* (**къметь*) походить від лат. *comes*, род. *comitis* «товариш володаря, вождя; супутник»²⁸, пов'язаного з **sumīre* «іти разом»²⁹. При цьому дослідники часто висловлюють припущення про посередництво якоїсь мови при згаданому запозиченні: через народнолат. *comētia* «округ, округа»³⁰; через посередництво якоїсь північноіталійської діалектної форми, що розвинулася з латинської форми знахідного відмінка однини: **comēte(m)*, *sumēte(m)*³¹; через посередництво якоїсь романської форми **comēte(m)* чи **sumēte(m)*, що розвинулася з форми знахідного відмінка однини лат. *comes*, род. *comitis*³²; через посередництво якогось романського рефлексу лат. *comes*, род. *comitis*³³.

Слід зазначити, що ряд дослідників «Слова» теж схильний виводити друс. *къметь* від лат. *comes*, род. *comitis* «товариш володаря, вождя; супутник» (П. П. В'яземський, А. Ф. Ржиги та С. К. Шамбінаго — 1961, І. Огієнко).

Частина етимологів схиляється до думки, що слово *кметь* (друс. *къметь*) походить від гр. *κομήτης* «селянин», утвореного від гр. *κόμη* «село»³⁴. Наведену етимологію обстоює й цілий ряд дослідників «Слова» (П. П. В'яземський, В. Ф. Міллер, Є. В. Барсов, Д. С. Лихачов, Б. С. Ангелов, В. Ф. Ржиги та С. К. Шамбінаго — 1961, І. Огієнко), проте слід зазначити, що деякі з названих дослідників (П. П. В'яземський, В. Ф. Ржиги та С. К. Шамбінаго — 1961, І. Огієнко) пов'язують друс. *къметь* з обома згаданими формами: лат. *comes* і / або гр. *κομήτης*.

²⁴ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1967.— Т. 2.— С. 261; Bezlej F. Op. cit.— S. 48.

²⁵ Ślawski F. Op. cit.— S. 280.

²⁶ Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg ; Göttingen, 1962.— Bd 1.— S. 309.

²⁷ Ślawski F. Op. cit.— S. 280.

²⁸ Фасмер М. Знач. праця.— С. 261; Черных П. Я. Знач. праця.— С. 152; Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Warszawa, 1957.— S. 239; Ślawski F. Op. cit.— S. 280; Boryś W. Op. cit.— S. 239; Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1952.— S. 173; Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého.— Praha, 1967.— S. 244; Machek V. Op. cit.— S. 261; Български етимологичен речник.— С. 494; Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika.— Zagreb, 1972.— Knj. 2.— S. 107; Snoj M. Op. cit.— S. 284; Berneker E. Op. cit.— S. 661; Срезневский И. И. Бѣлина о суде Любуши // Рус. филол. вестн.— Варшава, 1879.— Т. 1.— С. 10; J[agić] V. [Рец. на кн.:] Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes kmet. Etymologische und rechtshistorische Untersuchung von Adam Karszniewicz. Agram, 1895 // Arch. slav. Philol.— Berlin, 1896.— Bd 18.— S. 308.

²⁹ Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука.— К., 1985.— Т. 2.— С. 472; Ślawski F. Op. cit.— S. 280.

³⁰ J[agić] V. Op. cit.— S. 308; Фасмер М. Знач. праця.— С. 261.

³¹ Ślawski F. Op. cit.— S. 280.

³² Boryś W. Op. cit.— S. 239.

³³ Snoj M. Op. cit.— S. 284.

³⁴ Matzenauer A. Cizí slova ve slovanských řečech.— Brno, 1870.— S. 43; Birkenmajer J. Kmieć i starosta // Język polski.— Kraków, 1936.— R. 21. N 6.— S. 176; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 81.

Існують й інші погляди на походження слова *кметь* (друс. *къметь*, псл. *къметь*): зіставлення з п. діал. *kimować* «розумітися»³⁵; зіставлення з ч. *kmen* «стовбур; плем'я, рід, покоління», псл. **къмень* «рід» і осмислення псл. **къметь* як «родовита людина»³⁶; зіставлення з псл. діал. **комонъ* «кінь»³⁷; виведення з псл. **къмень* «рід, плем'я» і встановлення для псл. **към-еть* значення «молода істота» → «молода людина» → «залежний член суспільства» → «раб, кріпак, слуга» → «селянин»³⁸; виведення з гр. *κομήτης* «довговолоса людина», утвореного від гр. *κόμη* «волос»³⁹; пов'язання з дінд. *kumārāḥ* «дитина, хлопець, син» і прийняття контамінації питомого **къметь* «селянин» з лат. *comes*⁴⁰; запозичення з якоїсь східної мови, можливо, іранської, пор. дінд. *kumāra* «син князя, молодий князь»⁴¹; запозичення з однієї з палеобалканських мов⁴².

На наш погляд, можна погодитися з переважною більшістю дослідників, що псл. **къметь* зводиться до лат. *comes*, род. *comitis* «товариш володаря, вождя; супутник». Оскільки псл. **къметь* фонетично не повністю відповідає лат. *comes*, род. *comitis*, то цілком оправданими видаються спроби дослідників-етимологів знайти мову-посередницю (див. с. 46), у яку розглядуване слово увійшло з латинської і з якої воно безпосередньо було засвоєне праслов'янською. Такою мовою-посередницею, на наш погляд, була мова кельтів-рутенів.

Після завоювання Галлії Юлієм Цезарем кельти-рутени залишили Галлію і вийшли на заселені слов'янами землі. Вони просувалися з півдня на північ (і дійшли аж до острова Рюген) через землі слов'ян⁴³. У мові кельтів-рутенів було багато латинських і грецьких слів, засвоєних ще в часи їхнього перебування на півдні Галлії. У цьому відношенні дуже важливою є вказівка В. Ягича на народнолатинську форму *cométia* «округ, округа» у хроніці Арнольда про північних слов'ян⁴⁴, до мови яких наведена форма могла бути привнесена з латинської (лат. *comitia* «місце, де проходили народні збори; народні збори», пов'язане з лат. *comes*, род. *comitis* «товариш володаря, вождя; супутник»⁴⁵) кельтами-рутенами.

Запозичене з латинської мови (лат. *comes*, род. *comitis* «товариш володаря, вождя») розглядуване слово у мові кельтів-рутенів мало, очевидно, значення «соратник князя, сподвижник князя», яке в різних слов'янських мовах зазнало семантичної видозміни в залежності від того, чи йшлося про війну, чи про мирний час. Якщо йшлося про війну, то семантичний розвиток слова був таким: «соратник князя, сподвижник князя» → «видатний воїн, герой, витязь» (українська і давньоруська мови) → «воїн, ратник» (російська — ст. і давньоруська мови). Якщо йшлося про мирний час, то семантичний розвиток слова був дещо складнішим: «соратник князя, сподвижник князя» → «вищий княжий чиновник» (ста-

³⁵ Етимологічний словник української мови.— С. 472.

³⁶ Ван-Вейк Н. О происхождении общеславянского слова *къметь* // *Slavia*.— Praha, 1925.— Roč. 4. Seš. 2.— S. 211.

³⁷ Ван-Вейк Н. Знач. праця.— S. 122.

³⁸ Schuster-Sewc H. Zur Bezeichnung des Bauern im Slawischen: *cholpъ, *къметь, *smŕdъ // *Ztschr. für Slawistik*.— Berlin, 1964.— Bd 9. H 2.— S. 252.

³⁹ Karszniewicz A. Über die Abstammung und Bedeutung des Wortes *kmet*.— Agram, 1895.

⁴⁰ Otrębski J. O pochodzeniu wyrazu *kmieć* // *Slavia Antiqua*.— Poznań, 1948.— T. 1.— S. 563—567.

⁴¹ Bańkowski A. Op. cit.— S. 726.

⁴² Этымалагічны слоўнік беларускай мовы.— С. 81.

⁴³ Скляренко В. Г. Русь і варяги. Історико-етимологічне дослідження.— К., 2006.— С. 18.

⁴⁴ Jjagić V. Op. cit.— S. 308.

⁴⁵ Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch.— 3. neubearb. Aufl. von J. B. Hofmann.— Heidelberg, 1938.— Bd 1.— S. 253.

ропольська мова), «управитель княжого замку» (старочеська мова), «старійшина» (польська, чеська, словацька і старослов'янська мови), «сільський староста, голова сільської общини» (болгарська, македонська, сербська / хорватська мови) → «знатний селянин, заможний селянин» (українська, польська — діал., верхньолужицька — заст. і сербська мови) → «селянин» (українська, російська — ст., польська, чеська і словенська), «безземельний селянин» (білоруська — діал. і сербська / хорватська мови). Складається враження, що розглядуване слово є майже загальнослов'янським (запозиченим у слов'янські мови з латинської через посередництво мови кельтів-рутенів), але не праслов'янським.

«Сыпахуть ми тьцими тулы поганыхъ тльковинъ великый женчюгъ на лоно». З наведеної фрази не зовсім зрозумілим є слово *тльковинъ* (род. мн.), власне *тльковини* (наз. мн.), яке перші видавці «Слова» переклали як «черепашки (рос. раковины)»: «сипали з порожніх сагайдаків на груди мої великі перла в нечистих черепашках». Такий переклад неясного слова йде від М. М. Карамзіна⁴⁶, який у розмові з К. Ф. Калайдовичем (за свідченням Р. Ф. Тимковського) висловив думку, що *тльковина* означає «черепашка», від слова *тлекоть*, яке означає «устриця»⁴⁷. Так само трактують згадане слово О. С. Шипков («...з порожніх нечистих черепашок...»), І. М. Снегірьов («*Тльковини* — перлинні черепашки»), О. Ф. Міллер («...з порожніх сагайдаків з поганими черепашками...»)⁴⁸.

Існує багато й інших пояснень слова *тльковини* (*тльковина*). Я. О. Пожарський розуміє *тльковина* як *тулковина* «мішок, у якому сагайдаки носять» («сипали порожніми сагайдаками з ворожих тулковин...»). Д. М. Дубенський виводить *тльковина* від *тълку* або *тълку* (рос. *толку*, *толчу* «товчу») і перекладає його «ступа» або «товкач» («сипали мені порожніми сагайдаками з поганських ступ...»). О. Ф. Вельтман пов'язує *тльковина* з рос. *тля* «попелиця, тля» і припускає, що це слово означає зародки тлі, тління або молі («і сипали мені із сагайдаків порожніх паскудну тлю, як великі перлини...»). О. О. Партицький зближує *тльковини* з гуцульським *тлук* «наволоч, погань» і перекладає його «наволоч», називаючи так половців («порожніми сагайдаками зволочі (наволочі.— В.С.) погані мені на лоно сипали...»).

М. О. Максимович (1859 р.) висловив здогад, що *тльковини* означає «бродяги, волоцюги», і стосується ця назва половців: «під словом *тльковини* (бродяги?) маються на увазі половці»⁴⁹. Здогад М. О. Максимовича підхопив О. М. Огоновський, який *тльковини* перекладає як «бродяги, волоцюги» і вважає, що *погани тльковини* — це половці; їх можна назвати волоцюгами, бо вони «товклись-волочились по степах»⁵⁰ («сипали мені пустими сагайдаками поганих волокитів (волоцюг.— В.С.)...»).

П. Г. Бутков схильний замість *тльковинъ* читати *половчинъ*. Деякі дослідники через незрозумілість слова випустили його у своїх перекладах (М. Ф. Граматін, М. О. Максимович — 1837, В. О. Яковлев, О. В. Творогов).

⁴⁶ П[олево́й] Н. Любопытные замечания к Слову о полку Игоревом // Сын Отечества.— СПб., 1839.— Т. 8. Отд. 6.— С. 20; Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков // Сост. ... Ф. Буслаевым.— М., 1861.— Стб. 607; Салмина М. А. Толковин // Энциклопедия «Слова о полку Игореве».— СПб., 1995.— Т. 5.— С. 126.

⁴⁷ П[олево́й] Н. Знач. праця.— С. 20.

⁴⁸ Миллер О. Опыт исторического обозрения русской словесности // Учитель.— СПб., 1862.— Т. 2.— С. 1049.

⁴⁹ Максимович М. Песнь о полку Игореве в славянорусском подлиннике и примечания к нему // Украинец.— М., 1859.— Кн. 1.— С. 106.

⁵⁰ Слово о пълку Игоревѣ : Поет. пам'ятник рус. письменності XII віку / Текст с пер. і с поясн. видав Омелян Огоновський.— Л., 1876.— С. 81.

О. О. Потебня, взявши до уваги текст «Повісті временних літ» під 907 роком («Иде Олег на грекы... поя же множество варягъ и словенъ и чюдъ и кривичи и мерю и деревляны и радимичи и поляны и сѣверо и вятичи и хорваты и тиверци, яже сут толковины»), дійшов висновку, що слово *тълковины*, яке утворене від дієслова *тълковати* «пояснювати, тлумачити», і в літописі, і в «Слові» «може означати тільки “пояснення, тлумачення (рос. толкование)”»⁵¹. У «Слові» воно потрапило з літопису, де було сприйняте як назва народу. О. С. Орлов схиляється до думки, що *тль(ъ)ковинъ* «Слова» являє собою спотворене *тълкование*, яке містилося на берегах рукопису і помилково було переписане в текст (ця замітка на берегах рукопису стосувалася розгадування боярами сну Святослава).

Цілий ряд дослідників слово *тълковины* або словосполучення *поганые тълковины* у «Слові» розуміє (перекладає) як назву чужого для Русі народу: «половців» (Я. Малашев, В. І. Григорович, В. Ф. Міллер — 1877, О. О. Шахматов⁵², І. П. Єрьомін), «кочівників-половців» (А. М. Майков), «іноземців-половців» (С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржига — 1934, 1961), «кочівників» (П. П. В'яземський, С. К. Шамбінаго — 1912, М. К. Грунський), «язичників» (Д. І. Прозоровський), «неруських племен, чужих мовою» (В. М. Перетц), «іноземців» (Д. С. Лихачов, Л. О. Дмитрієв).

В. І. Григорович слову *толковины* в «Повісті временних літ» і в «Слові» присвятив спеціальне дослідження, у якому дійшов висновку, що згадане слово означало «помічник (рос. пособник)»⁵³. У своєму дослідженні вчений спирався насамперед на свідчення азбуковників XVI—XVII ст. Укладач одного з азбуковників, пояснюючи ім'я Алексѣй, зазначає, що воно означає «пособникъ, толковникъ», а укладач іншого азбуковника ім'я *Александръ* пояснює: «помощникъ людемъ, сирѣчь толковникъ»⁵⁴. Однотумцями В. І. Григоровича є цілий ряд дослідників, які вважають, що слово *тълковинъ* у «Слові» означає: «союзників» (П. Голубовський⁵⁵), «помічників» (Д. О. Расовський⁵⁶), «помічників-іноземців» (М. К. Гудзій), «союзників, помічників» (Б. О. Рыбаков⁵⁷, О. К. Югов), «пособників-поган» (Л. Є. Махновець).

О. І. Соболевський виявив, що у Ф. Скорини теж наявне слово *толковины*, і означає воно — «перекладачі»⁵⁸. Оскільки слово *тълковины* походить від дієслова *тълковати* «пояснювати, тлумачити»⁵⁹, значення «перекладачі» для іменника *тълковины* є цілком умотивованим (відповідає значенню твірного дієслова). У зв'язку з цим ряд дослідників слово *тълковинъ* у «Слові» перекладає (або розуміє): «тлумачів, рос. толковников» (І. О. Новиков), «перекладачів, товмачів, рос. толмачей» (Р. О. Якобсон, В. І. Стеллецький), «чужинців-пере-

⁵¹ Потебня А. А. І. Слово о полку Игореве : Текст и примеч. с доп. из черновых рукописей «О Задонщине». П. Объяснение малорус. песни XVI века. — 2-е изд. — Х., 1914. — С. 90.

⁵² Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919. — С. 32.

⁵³ Григорович В. И. Что значит слово «толковинъ» или «толковникъ» в русских летописях и в Слове о полку Игореве? // Тр. III Археолог. съезда в России. — К., 1878. — Т. 1. — С. LIII.

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар : История южнорус. степей IX—XIII вв. — К., 1884. — С. 157.

⁵⁶ Расовский Д. А. «Тълковины» // Seminarium Kondakovianum. — Praha, 1936. — Т. 8. — S. 312—313.

⁵⁷ Рыбаков Б. Старые мысли, устарелые методы (Ответ А. Зимину) // Вопр. лит. — М., 1967. — № 3. — С. 160.

⁵⁸ Соболевский А. Κουλάγγουοι и Ταλμάτςιοι. По поводу статьи Неймана в Byzantinische Zeitschrift, III (1894) // Византийский временник. — СПб., 1894. — Т. 1. — С. 461.

⁵⁹ Потебня А. А. Знач. праця. — С. 90.

кладачів» (І. Огієнко), «перекладачів» (К. Г. Менгес⁶⁰, О. Прицак⁶¹), «язичників-товмачів, рос. язичников-толмачей» (М. О. Мещерський).

У «Повісті временних літ» слово *тълковини* вжито при перерахуванні племен, які брали участь у поході Олега на Візантію, і є назвою тиверців. У «Слові» *тълковинь* теж є назвою народу. На це вказує епітет *поганыхъ* (*поганыхъ тълковинь*), тобто «поганських, язичницьких». Проте *поганые тълковини* — це не половці, як думає дуже багато дослідників (див. вище). Половці в «Слові» називаються просто «поганими»⁶². Так само називаються і литовці⁶³. *Тълковинь* є уточненням до *поганыхъ*: зазначається, про яких саме «поганих» ідеться.

Ми погоджуємося з О. О. Потебнею, що іменник *тълковини* походить від дієслова *тълковати* «пояснювати, тлумачити» (див. вище), проте вважаємо, що первісним значенням іменника, досить пізнього (не праслов'янського) за походженням, було «тлумачі, товмачі, перекладачі», а не «пояснення, тлумачення», як думає О. О. Потебня. Коли б цей іменник мав праслов'янське походження, то первісне його значення, безперечно, було б «пояснення, тлумачення», але на час написання «Повісті временних літ» і «Слова» первісне значення іменника — значення опредметненої дії все одно вже зазнало б конкретизації: «пояснення, тлумачення» → «ті, що пояснюють, тлумачать: тлумачі, товмачі, перекладачі». У зв'язку з цим ми погоджуємося з тими дослідниками, які в *поганыхъ тълковинахъ* «Слова» вбачають «поганих», що осіли в межах руських князівств (переважно Чернігівського князівства), засвоїли руську мову, служили руським князям, тобто так званих «своїх поганих» — ковуїв, торків, берендеїв (І. О. Новиков, М. К. Гудзій, О. К. Югов, Л. Є. Махновець, О. В. Мишанич). Спочатку таких «поганих», що осіли в межах руських князівств і засвоїли руську мову, було не так багато, і вони служили руським князям в основному як перекладачі у зносинах з половцями і відповідно отримали назву *тълковини*. З часом «своїх поганих» ставало все більше і більше, і хоча перекладачами була лише незначна частина з них, а переважна більшість служила руським князям як допоміжне військо в боротьбі проти половців, їх всіх («своїх поганих») продовжували називати «толковинами», унаслідок чого слово *тълковини* набуло нового значення — «помічники, пособники, союзники», з яким воно і вжите в «Слові». На наш погляд, *поганые тълковини* «Слова» — це чернігівські ковуї (*кооуи черниговьскии*), які, за свідченням Іпатіївського літопису, брали участь у поході Ігоря на половців⁶⁴ і які, не витримавши натиску половців, першими побігли: «возматопаса ковоуе в полкоу поб'ѣгоша»⁶⁵. Намагаючись завернути ковуїв, Ігор потрапив у полон. П. Голубовський, О. І. Соболевський і В. І. Стеллецький у «толковинах» «Слова» теж вбачають ковуїв⁶⁶.

За народним повір'ям, бачити у сні великі перла означає лити великі сльози. І не випадково великі перла сипалися з порожніх сагайдаків ковуїв — саме ковуї

⁶⁰ Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — Ленинград, 1979. — С. 148.

⁶¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Игоревім». — К., 2008. — С. 208.

⁶² Див.: Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» / Сост. В. Л. Виноградова. — Ленинград, 1973. — Вып. 4. — С. 102.

⁶³ Див.: там же.

⁶⁴ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 638.

⁶⁵ Там же. — Стб. 641—642.

⁶⁶ Голубовский П. Знач. праця. — С. 157—158; Соболевский А. Знач. праця. — С. 461; Слово о полку Игореве : Древнерус. текст и пер. / Вступ. статья, ред. текстов, прозаич. и поэт. пер., примеч. к древнерус. тексту и словарь В. И. Стеллецкого. — М., 1965. — С. 156, 239.

великою мірою були винуватцями поразки військ Ігоря і полону самого Ігоря, а отже, і великих сліз на Русі.

«Стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями». Наведена фраза ніколи раніше не зараховувалася до неясних. Слово *салтанъ* у ній усі без винятку дослідники вважали назвою правителя (монарха) в деяких мусульманських країнах Сходу, пор. друс. *салтанъ* «загальна назва можновладних государів в Азії, султан», *солтанъ*, *султанъ* «т.с.», укр. *султáн* «назва монарха в країнах Сходу», фолькл. *салтан* «т.с.», діал. *салтáн* «султан, турецький імператор»⁶⁷, *шалтáн* «султан»⁶⁸, рос. *султáн* «назва монарха в деяких мусульманських країнах Сходу, султан», фолькл. *салтáн*, бр. *султáн*, ст. *султанъ*, *салтанъ*, *солтанъ*, *солданъ* «т. с.»⁶⁹. Відповідно це слово — *салтани* (зн. мн.) замість *салтаны*⁷⁰ — дослідники перекладали: «султанів» (перші видавці «Слова», Я. О. Пожарський, Д. М. Дубенський, Ф. І. Буслаєв, О. Ф. Вельтман, Я. Малашев, О. М. Огоновський, Є. В. Барсов, А. В. Лонгінов, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961, І. О. Новиков, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. К. Гудзій, І. Огієнко, О. К. Югов, М. О. Мещерський, Л. Є. Махновець), «ханів та султанів» (О. О. Партицький), «в султанів» (М. Ф. Грамматін, А. М. Майков, І. П. Єрьомін, В. І. Стеллецький, О. В. Творогов, Л. О. Дмитрієв), «на султанів» (М. К. Грунський), «по султанам» (Р. О. Якобсон), «в султана» (В. О. Яковлев), «у віддаленого султана» (Д. І. Прозоровський).

Словосполучення *за землями* явно вказує на далекість походу⁷¹, і тому ряд дослідників це словосполучення перекладає: «у землі далекі» (перші видавці «Слова»), «за далекими землями» (Я. О. Пожарський, О. Ф. Вельтман, О. О. Партицький, В. М. Перетц), «за землями далекими» (О. М. Огоновський), «за далекими країнами» (І. П. Єрьомін), «земель далеких» (М. Ф. Грамматін), «у чужих землях» (Я. Малашев), «(по султанам) чужоземних» (Р. О. Якобсон).

Слово *салтанъ* зводиться до арабського титулу *sultān* «султан»⁷², але ця давньоруська форма (з голосним *а* в першому складі) безпосередньо виникла з проміжної форми **soltanъ* (очевидно, внаслідок асиміляції голосного *о* до *а* наступного складу)⁷³, пор. половецьке *soltan* у «Codex Cumanicus» (початок XIV ст.), віз.-гр. Σολδανός у творах Костянтина Багрянородного (X ст.). Найдавніший приклад форми *салтанъ* міститься в переяславській редакції початку XIII ст. Моління Данила Заточника: «и те имеют честь и милость у поганих салтанов»⁷⁴.

⁶⁷ Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Грінченка. — К., 1909. — Т. 4. — С. 98.

⁶⁸ Желеховський С., Недільський С. Зазнач. праця. — Л., 1886. — Т. 2. — С. 1082.

⁶⁹ Булыка А. М. Даўня запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972. — С. 312.

⁷⁰ Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. — Стб. 610; Кори Ф. Е. Слово о полку Игореве. — СПб., 1909. — С. 18.

⁷¹ Слово о плъку Игоревѣ Святъслава пѣстворца стараго времени / Объясн. по древ. писъм. памятникам магистром Дмитрием Дубенским. — М., 1844. — С. 159; Слово о полку Игореве : Комментар. к тексту В. Ржиги и С. Шамбинаго. — М. ; Ленинград, 1934. — С. 289; Слово о полку Игореве : Поэт. пер. и переложения / Подгот. древнерус. текста, пер. и примеч. В. Ржиги и С. Шамбинаго. — М., 1961. — С. 330; Слово о полку Игореве / Вступ. статья, ред. текста, прозаич. пер. и примеч. Н. К. Гудзия. — М., 1955. — С. 77.

⁷² Мелиоранский П. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук. — СПб., 1902. — Т. 7. Кн. 2. — С. 294; Менгес К. Г. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». — Ленинград, 1979. — С. 128; Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 156–157.

⁷³ Менгес К. Г. Зазнач. праця. — С. 128.

⁷⁴ Воронин Н. Н. Даниил Заточник // Древнерусская литература и ее связи с новым временем. — М., 1967. — С. 99; Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI–XIII веков. — Ленинград, 1968. — С. 149.

Можна лише гадати, про якого султана йдеться у «Слові». Значна частина дослідників схильна думати, що тут йдеться про можливу участь галицьких полків у третьому хрестовому поході 1189–1192 рр. проти султана Саладіна (Д. М. Дубенський, П. П. В'яземський, О. М. Огоновський, О. О. Партицький, С. К. Шамбінаго та В. Ф. Ржиги — 1934, 1961, О. С. Орлов, Д. С. Лихачов, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін). Проте такому розумінню аналізованої фрази суперечить той факт, що Ярослав Осмомисл помер у 1187 році⁷⁵. У зв'язку з цим дехто з дослідників вбачає в аналізованій фразі натяк на попередні переговори Фрідріха Барбаросси з Ярославом щодо участі в запланованому поході (Д. М. Дубенський, М. О. Мещерський та О. О. Бурикін) або на готовність (намір) Ярослава Осмомисла взяти участь у цьому поході (М. О. Мещерський та О. О. Бурикін). І. Огієнко вважає, що в аналізованій фразі салтанами названі половецькі хани⁷⁶. С. О. Плетньова теж схиляється до думки, що у половців салтанами називалися глави окремих орд⁷⁷, і це підтверджується наявністю слова *sołtan* (з латинським відповідником «тех») у відомій пам'ятці половецької мови початку XIV ст. «Codex Cumanicus»⁷⁸. Проте про половців аж ніяк не можна сказати, що вони були «за землями», тобто за далекими землями. Найвірогіднішим нам видається тлумачення аналізованої фрази Л. Є. Махновцем, який припускає, що полки Ярослава Осмомисла ходили походом у Малу Азію (1176 р.), допомагаючи візантійському імператору Мануїлу I Комнину в боротьбі проти іконійського султана Килич-Арслана II⁷⁹.

Смисл аналізованої фрази полягає в тому, що Ярослав Осмомисл сам не ходив у походи, а послав свої полки під проводом воевод⁸⁰. Про це дуже чітко сказано в літописі: «гдѣ бо башеть емоу ѡбида, самъ не ходашеть полкы своими водами»⁸¹.

Про винесену в заголовок фразу не варто було б і говорити як про «темне місце» в «Слові» (з мовного боку в ній немає нічого «темного»), але знайшовся дослідник — американський професор Е. Кінан, який *салтани* прочитав *с алтани*, а потім, спираючись на своє прочитання (яке О. Прицак делікатно назвав дивним⁸²), зробив висновок, що, оскільки слово *altan(a)* (його він розглядає як чеське запозичення з італійської мови через посередництво німецької) є досить пізнім запозиченням (стч. *altán(a)* зафіксовано не раніше 1417 р.), то «Слово» не може бути середньовічним слов'янським текстом⁸³. Прочитання Е. Кінана дійсно викликає подив, досить його порівняти із загальноприйнятим. При загальноприйнятому прочитанні аналізованої фрази Ярослав стріляє «з батьківського золотого престолу султанів за далекими землями». Тут ясно, кого Ярос-

⁷⁵ Бобров А. Г. Салтан // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995. — Т. 4. — С. 263.

⁷⁶ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід. — К., 2005. — С. 197, 250.

⁷⁷ Плетнева С. А. Половцы. — М., 1990. — С. 131.

⁷⁸ Grönbech K. Komansches Wörterbuch. — Kopenhagen, 1942. — P. 225.

⁷⁹ Слово о полку Игоревім / Підгот. давньорус. тексту і ритм. пер. Л. Є. Махновця. — К., 1986. — С. 306; Махновець Л. Про автора «Слова о полку Игоревім». — К., 1989. — С. 73–74.

⁸⁰ Вельтман А. Ф. Слово об ополчении Игоря Святославича, князя Новгород-Северского, на половцев в 1185 году. — 2-е изд. с прил. подлинника по списку имп. Екатерины II, летописных сказаний и пояснений. — М., 1866. — С. 65; Лихачев Д. С. Слово о походе Игоря, Игоря сына Святослава, внука Олегова : Объяснит. перевод // Слово о полку Игореве. — М. ; Ленинград, 1950. — С. 93 (сер. «Лит. памятники»).

⁸¹ Ипатьевская летопись. — Стб. 656.

⁸² Прицак О. Знач. праця. — С. 66.

⁸³ Keenan E. L. Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale. — Cambridge, 2003. — P. 329–331; Кінан Е. Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв // Кристика. — К.; Кембридж, 2000. — Число 12. Груд. — С. 7.

лав стріляє, і дуже образно сказано, що Ярослав воює, сидячи на батьківському престолі, тобто сам не бере участі в походах. При прочитанні Е. Кінана Ярослав стріляє «з батьківського золотого престолу, з алтани за далекими землями», а якщо не відступати від перекладу аналізованої фрази Е. Кінаном, то Ярослав стріляє «з золотого трону (свого) батька, з алтани, що дуже віддалена (за багато земель)»⁸⁴. Тут, як справедливо зауважують дослідники, невідомо кого і куди стріляє Ярослав⁸⁵, і чому «алтана», з якої стріляють⁸⁶, так віддалена (за багато земель), і від чого чи від кого вона віддалена⁸⁷. До того ж з «алтани», виявляється, і не стріляють. «Ніяких навіть далеких натяків на військове використання такої споруди Кінану знайти не вдалося»⁸⁸.

Як зазначає А. А. Залізник, у прочитання Е. Кінаном аналізованої фрази не вкладено навіть найелементарнішого, що вимагається від кон'єктури, — «правдоподібності смислу»⁸⁹. І це тому, що «йому (Е. Кінану. — В. С.) треба було, щоб автор «Слова», чех Добровський (Кінан вважає Добровського автором «Слова» — В. С.), ужив чеське слово, яке є саме запозиченням з латинської через німецьку і не виступає в чеській мові раніше 1417 р.»⁹⁰. І це тому, що Е. Кінан не відчуває тонкої тканини «Слова», яка зіткана із символів і в якій тісно переплітаються реальність та образність.

V. H. SKLIARENKO

DARK PLACES IN «THE LAY OF IHOR'S HOST». 12

The author discusses three dark places of «The Lay», namely «А мои ти Куряни свѣдоми кѣмети», «Сыпахуть ми тѣщими тулы поганыхъ тльковинь великый женчогъ на лоно», and «Стрѣляеши съ отня злата стола Салтани за землями». He considers the word *кѣмети* borrowed from Latin via the language of the Celts-Ruthenes, argues that «The Lay»'s *поганые тльковины* should be construed as denoting Chernihiv *kovuyi*, and refutes E. Keenan's interpretation of *салтани* as *с алтани*.

Key words: word origin, borrowing, word meaning, translation, semantic development, Chernihiv *kovuyi*, conjecture.

⁸⁴ Keenan E. L. Op. cit.— P. 329; Кінан Е. Знач. праця.— С. 7.

⁸⁵ Німчук В. В. «Ювілейна» атака на «Слово о полку Ігоревім» // Українська мова.— К., 2002.— № 1.— С. 16; Яценко Б. У полоні власних містифікацій (з приводу статей Е. Кінана та Г. Грабовича) // Медієвістика : 36. наук. статей.— К., 2002.— Вип. 3.— С. 24.

⁸⁶ Keenan E. Op. cit.— P. 329.

⁸⁷ Німчук В. В. Знач. праця.— С. 16; Яценко Б. Знач. праця.— С. 24.

⁸⁸ Залізник А. А. «Слово о полку Игореве»: Взгляд лингвиста.— 2-е изд., доп.— М., 2007.— С. 324.

⁸⁹ Там же.

⁹⁰ Прицак О. Знач. праця.— С. 66.